

18. YÜZYIL TRABZON’UNDA NAMAZ İBADETİNİN ÖNEMİ VE İMAMLAR*

*Miraç TOSUN***

ÖZ

18. yüzyılda Trabzon mahkeme kayıtlarına yansıyan imamlarla ilgili çeşitli meseleler ve namaz ibadeti mevzusunda yapılan uyarılara ilişkin bilgilerin irdeleneceği bu makalede, öncelikle namaz ibadetinin mahkeme sicillerinde ne şekilde yer bulduğunun yanı sıra bu ibadetin toplum hayatındaki önemine dair bilgiler verilmiştir. Namaz ibadetinin kişisel bir ibadet olmakla birlikte Osmanlı toplumu yaşantısında ayrı bir yeri olduğu da çalışmada incelenecek konulardan biridir. Diğer yandan namaz ibadetindeki merkezi yerinin yanında toplumsal rolleri de bulunan imamların mahkeme kayıtlarında tartışmalı mevzularda ne şekilde yer bulduğu da izah edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Trabzon, Kadı sicili, Osmanlı toplumsal yaşamı, namaz, imam.

THE SIGNIFICANCE OF THE PRACTICE OF SALAH AND IMAMS IN THE 18TH CENTURY

ABSTRACT

This paper analyses various issues found in the court reports of Trabzon in the 18th century and the information gathered regarding cautioning in the matter of Salah. Concordantly, there will be mentions of how the practice of Salah took place in the courtroom (kadi registry) and the role of praying in social life, for Salah was not only an individual ritual like prayer but also had a special place in the Ottoman social life. This study has investigated the social aspect of “salah” and explored how imams, important figures in both at the centre of Salah practice and communal life, appeared as significant references in the controversial matters spotted in the court records.

Keywords: Trabzon, Kadi registry, Ottoman communal living, Salah, imam.

* I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon’da Dini Hayat Sempozyumu’nda (8-10 Ekim 2015/Trabzon) sunulmuş tebliğin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş şeklidir.

** *Yrd. Doç. Dr.*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, TRABZON. tosunmirac@gmail.com

Osmanlı sosyal tarihinin en önemli meselelerinden biri olan Müslüman Osmanlı halkının din anlayışı ve uygulamaları hakkında yeterince çalışma olduğunu ifade etmek zordur. Bu zorluğun en önemli sebepleri arasında ilk ihtimal olarak, dinin Osmanlı toplumunu kuşatıcı yapısının yanısıra dini uygulamaların ne şekilde yapıldığı ya da yapılmadığı konusundaki kaynakların ve bilgilerin az olduğu söylenebilir. Bunun yanında dini nitelikli halk eserleri ve bunların sahipliği ve okunurluğu üzerinden yapılan çalışmalar da mevcuttur.¹

Bu kısa makalede temelde iki nokta üzerinde durulacaktır. Birincisi namaz ibadetine gereken hassasiyetin gösterilmesi noktasında devletin ve halkın kadı sicillerinde ne şekilde yer aldığıdır ve bu ibadetin Osmanlı ileri gelenleri için ne ifade ettiği üzerine olacaktır. Zira devletin reaya üzerindeki en önemli mesailerinden biri olan toplumsal kontrolü sağlamada dinin ve özelde namaz ibadetinin ayrı bir yeri vardır. Özellikle namazın birlikte yapılan bir ibadet olması ve bunun teşvik edilmesi neticesinde Osmanlı yöneticileri namaza devamı her zaman önemsemişlerdir.² İkincisi de bugüne kadar çeşitli çalışmalarda görevleri ve nitelikleri ortaya konulan mahalle imamlarının bizim incelediğimiz sicillerde ne gibi davaların konusu olduğudur, burada da özellikle anlaşmazlık mevzularına odaklanılmıştır.

Öncelikle sicillere yansıyan kayıtlar, Trabzon'da Müslüman ahalinin genelde Sünni bir inanç üzerinden dini hayatını temellendirdiğini göstermektedir.³ Bununla birlikte şehirdeki dini hayatın tekdüze yaşanıldığı da düşünülmemelidir. Zaman zaman dini vecibelere karşı olan rahatlık, toplum tesanüdünü dini bağların kuvvetli olmasında arayan resmi mahfiller için pek de kabul edilebilir bir durum arz etmiyordu. Trabzon'daki dini değişim yanında bölgede özellikle kırsal kesimde bulunan gevşek İslami inançların şehir hayatı üzerinde önemli etkisi olduğu kayıtlara yansıyan imalardan da anlaşılır. Öyle ki 25 Haziran 1565'te Trabzon'un Makavla (Sürmene-Petekli) köyünün halkından şehadetle ilgili bir meselede namazın durumu sorulduğunda verilen cevap "*köyler salâtdan bî-haberdir, bilmeziz*" şeklindeydi.⁴ Elbette bu durumun yeni İslamlaşma ile ilgili olması da ihtimal dâhilindedir.

¹ Hatice Arpağuş, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslam Anlayışı ve Kaynakları*, İstanbul 2015. Yazar, eserin amacı olarak halkın yaşamını biçimlendiren geleneksel İslam anlayışının ne şekilde tezahür ettiği ve bunun kaynakları üzerinde durmayı ifade ederken; İslami bilgiyi aktaran halk eserlerinin nihayetinde bilgiyi aktarmaktan ziyade duyguları harekete geçirmeyi hedeflediğini söyler.

² Aydoğan Demir, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Terk-i Salat Edenlerle İlgili Fermanı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S: 2, İzmir 1984, s. 46-53; Esra Yıldız, "Osmanlı Devleti'nde Namaz İle İlgili Tenbihnâmeler", *Din ve Hayat*, S: 26, İstanbul 2015, s.65-69.

³ Evliya Çelebi'nin tanıklığını burada zikretmek gerekir: "gayet mümin ve muvahhid ve ehl-i sünnet ve'l-cemaat, halim selim âdemlerdir.", Bkz. *Seyahatname*, 2. Kitap, İstanbul 2003, s.55.

⁴ T.Ş.S. 1819, vr. 22b. Aynı tarihlerde Delvine sancağında Noviçe kalesinin dizdarı Sinan, "Bize cami gerekmez, namaz dahi kılmazuz" ifadesiyle "fesada bais" olmuş ve bu tür "na-

Trabzon'da özellikle Müslüman ahalinin “namaz” konusunda kimi zaman takındığı umursamaz tavrın izleri bir takım kayıtlarda kendini göstermektedir. Öte yandan, salt aşağıda örneği verilecek kayıttan yola çıkarak, bu umursamazlığın Trabzon'a hasredilemeyeceği de bilinmelidir. Rıfaat Ali Abou El-Hac'ın da isabetle belirttiği gibi⁵ sözü edilen kayıtta hem Osmanlı taşrasında bulunan reayanın hem de reayaya ahlaki ve dini konularda yol gösterecek olan ilmiye mensuplarının ihmalinden bahsedilmektedir ve bu yüzden dini faaliyetlerde görülen bir takım uygunsuzlukları düzeltmek amacıyla kaleme alınmıştır. Şeyhulislam Feyzullah Efendi'nin bütün imparatorluk genelini ilgilendiren mektubuna dayalı yollanan 1702 tarihli bir hükümdede,⁶ “iyiliği emretmek ve kötülüğü def etmek” ayeti ve “din nasihattir” hadisince evvela her beldede olan imam ve hatiplerin soruşturulup ehl-i sünnet ve cemaat akidelerini bilmeyenlerin ve tecvitli Kuran okuyamayanların⁷ bunları öğrenmesi, köylülerin ve ahilerin “levazım-ı ikamet-i cemaat” için ilim tahsil eden talebelerden birini içlerinde iskân etmeleri, bu suretle ibadetlerin muattal kalmaması istenmiş, müftülere de ayrı bir bahis açılarak kadı ile birlik olup “gayret-i diniye” ve “ahkâm-ı şeriye”nin icrasına ihtimam göste-

seza” konuşmalarda bulunmuştur, bkz. 3 Numaralı Mühimme Defteri, (966-968/1558-1560) Özet ve Transkripsiyon, Ankara 1993, hüküm no: 1134.(26 Şaban 967); Bir başka örnek için bkz. 7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569) Özet-Transkripsiyon-I, Ankara 1997, hüküm no: 312(22 Rebiyülahir 975).

⁵ Rıfaat Ali Abou el-Hac, *Modern Devletin Doğuşu*, Çev. O.Özel-C.Şahin, Ankara 2000, s. 142-147.

⁶ T.Ş.S., nr. 1866, vr. 4a-5a, (evâsıt-ı Zilkade 1113-8/18 Nisan 1702), krş. BOA, A.DVNS.MHM, nr.112, hüküm no: 724.

⁷ Burada tecvitli Kuran okuma bahsine ayrı bir başlık açılacak olursa, 18. yüzyılın başlarında İstanbul'da Kuran-ı Kerim'in nasıl okunması gerektiğine dair şiddetli tartışmalar yaşanmış ve bu meseleler Divan-ı Hümayun'un konusu olarak mühimme defterlerine dahi yansımıştı. Buna göre “*Ayasofya Cami-i Şerifi şeyhi olan şeyh Süleyman taassub semtine süluk idüüb hurûf-ı Kurân'ı yeden dad ve ta harflerine 'keyfiyet-i nutk sizin üstadınızdan ahz eylediğiniz gibi değildir' diyerek asrında bulunan hamele-i Kurân'ı ve eimme-i kurrâ-i eslâfi tahtiye ve techil idüüb dad ve ta'yi telaffuzun kendü gibi telaffuz itmeyenlere iktida eylemeyüb ve iktida sahih değildir deyu ümmet-i Muhammed beynine ihtilal virüb mahruse-i mezbure halkınun bazısına tereddüd ve hayret ve bazısına meyl-i tam hasıl olmuştu*”. Şeyh Süleyman'ın bu görüşüne uyan İstanbul Ahi Çelebi Camisi vaizi Kara Hasan Midilliye, Risaleci Ali isimli şahıs da Sakız'a Şeyhulislam Yenişehirli Abdullah efendinin onayıyla sürülmüştü. Tartışmayı açan Süleyman ise Sarıyer'de ikamete mecbur edilmişti; bkz. BOA, A.DVNS.MHM, nr. 124, hüküm no: 322-323(Evahir-i Cemaziyülahir 1130); Tartışmalar devam etmiş olacak ki sonraki bir başka hükümdede “*meharic-i hurufa müteallik vuku bulan niza ve cidalin inkıtaı*” istenmekteydi, bkz. BOA, A.DVNS.MHM, nr. 127, hüküm no: 627(Evail-i Şaban 1131); Hatta bu meseleler dönemin vakanüvisi Raşid Efendi tarihinde (*Raşid Tarihi*, C: 5, İstanbul 1282, s. 102-103) ve daha sonra Cevdet Paşa'nın tarihinde de dad kavgası şeklinde yer bulacaktır.(Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C: 1, İstanbul 1309, s. 62.nkl. Selim Karahasanoğlu, “Osmanlı İmparatorluğu'nda 1730 İsyanına Dair Yeni Bulgular: İsyanın Organizatörlerinden Ayasofya Vaizi İspirizade Ahmed Efendi ve Terekesi”, *OTAM*, S: 24, 2010, s. 97-128.

rilmesi emredilmişti. Bu genel hükümlerin Trabzon için ifade ettiği anlam hayli farklı olmalıdır.

Namaza dair sicillerde yer alan ve Trabzon valisinden kadısına yazılan bir buyrukduda, Trabzon'da bazı kimselerce namazın edasında aldırılmazlık ve tembellik edildiğinin duyulduğu ve bunların beş vakit namazı eda etmeleri için münasip olan yerlerde münadilerin nida etmesi ve cami mescit imamlarına da gereği gibi tembihte bulunulması, buna karşı çıkanların ise tarafına ilam edilmesi istenmekteydi.⁸ Bu bağlamda cemaatin namaza devam etmesi için bir kısım tedbirlerin alınması ise devletin bu Sünni yaşam biçimini/din algısını desteklediğinin en iyi göstergesidir.

Toplumsal kontrolü sağlamak dinin işlerinden biriye namaz da bu manada işlevsel bir ibadettir. Böylece namaz ümmet kültürünün de temelini oluşturur. Ümmetin varlığını namaz ile ortaya koyması ancak onun beraberce idrak edilmesine bağlıdır.⁹ Böylece ümmet şuuru ve aidiyet bilinci bu ortak ibadetle vücut bulabilir. Böylece Osmanlı devletinin de namazın ikamesi ve ikamet-i cemaat noktasındaki hassasiyetinin bir sebebini de şüphesiz bu ümmet şuurunun parçalanmasını önlemek olduğunu rahatça ifade edebiliriz. Namazın cemaatle kılınması böylece devletin kontrolü altında tutması gereken bir mesele olacağı da aşikârdır. Osmanlılarda namaza devamlılık hassasiyeti ceza hukukunda yer bulmasıyla belirginleşir. Fatih-Beyazıt-Yavuz Selim ve Kanuni zamanlarında çıkarılan kanunnamelerde ibadetin düzenliliği hassasiyeti ortaya konur. Hatta bu durumun imparatorluğun sonuna kadar sürdüğünü söyleyebiliriz.¹⁰

Namaza devam konusu geleneksel dönem Osmanlı insanının tanınabilirliğinin en önemli göstergelerinden biridir. Osmanlılarda mahallenin merkezi konumu ve mahallede ise caminin/mescidin olmazsa olmazlığı açısından camiye devam etme, mahalle halkı için bir kişinin tanınır ve güvenilir olduğunun en önemli işaretidir.

Osmanlılarda özellikle mahalleden ihraç kararlarında *târik-i salat* edenlerden olma önemli kriterlerden bir tanesiydi. Bunun örneklerine Konya,¹¹ Ankara,¹² Kayseri,¹³ Üsküdar¹⁴ gibi şehirlerde rastlanmaktadır. Üsküdar'da

⁸ T.Ş.S., nr. 1871, vr. 81b, (12 Cemaziyelahir 1122-8 Ağustos 1710).

⁹ Zeki Arslantürk, "Namazın Cemaatle Kılınması veya İbadetin Toplumsallaşması", *Sosyal ve Ferdi İşlevleri Açısından Namaz ve Cami*, İstanbul 2009, s. 177-182.

¹⁰ Bkz. Dipnot 2.

¹¹ Cemal Çetin, "Osmanlı Toplumunda Mahalleden İhraç Kararları ve Tatbiki: Konya Örneği(1645-1750)", *History Studies*, Vol.6, December 2014, s. 43-70.

¹² Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrinde Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları*, S: IV, 1984, s.68-78.

¹³ Özen Tok, "Kadı Sicilleri Işığında Osmanlı Şehrindeki Mahalleden İhraç Kararlarında Mahalle Ahalisinin Rolü(XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Kayseri Örneği)", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S: 18, 2005/1, s. 155-173.

¹⁴ *Üsküdar Mahkemesi, 1 Numaralı Sicil*, Haz. Bilgin Aydın-Ekrem Tak, İstanbul 2010. s. 434-435.

namaza gelmeyenlerin isimleri listelendiği gibi mahalle halkının tekil kişilerinin de mahkemeye gelerek namaz kılmadığını beyan ettikleri görülmektedir.¹⁵ Bunun yanında ihraç kararlarında namaz kılmama diğer kötü fiiliyatın -kendi halinde olmama, içki içme, vs. gibi- peşi sıra zikredilebilmektedir. Öte yandan bizim incelediğimiz sicillerde doğrudan namaz terketme nedeniyle Trabzon'da insanların mahalleden ihraç edilmediklerini görmekteyiz.

Trabzon'da yaşayanların namaza devam dair problemlerinin yanısıra şehirde namazın edası hususunda cami görevlilerinin vazifelerini ihmal etmesi de probleme sebep olmaktadır. “*Ehl-i İslam-ı musallîn bi-ecmâihim*” imzasıyla Trabzon valisine sunulan arzuhal, dilekçe sahiplerinin namaza yaptıkları vurgunun ilk işareti sayılmalıdır. Arzuhale göre, Trabzon'daki hayır sahiplerinin inşa ettikleri cami ve mescitlerin ehl-i mürtezikaları (rızkılananlar) bir şekilde üçer beşer gedik ele geçirmişti,¹⁶ böylece yapması gereken asıl hizmetlerinde hiçbirisi bulunmamaktaydı. Bu suretle camiler yıkılmaya yüz tutmakta, “*böyle bir belde-i muazzamada üç-beş camide ancak namaz kılınabilmekteydi*”. Validen istekleri durumun teftiş edilmesi ve bunun için bir mübaşir tayin edilmesi idi. Böylece birer gelir kapısı ele geçirip cami hizmetini aksatanların şerle haklarından gelinmesi, bu yapılsa “*mazhar-ı dua-i hayr-ı cemaat-i müslimîn*” ile karşılık bulacaktı.¹⁷ Bu arzuhale cevaben Trabzon valisinin kadı ve müftüye yazdığı buyruhduda “Allah'ın mescitlerini ancak Allah'a ve âhiret gününe iman edenler imar eder” ayeti¹⁸ hatırlatılarak durumun soruşturulması istenmişti. Eğer cami görevlilerinden hizmetlerini aksatanlar tespit edilirse hapsedilmesi ile görevlerinin başkalarına tevcih edilmesi de alınması öngörülen tedbirlerden biriydi.¹⁹ Bu suretle “*evkât-ı hamse hizmet-i lâzimesine müdavemetleri*” sağlanmaya çalışılmıştı.

Namaz ibadetiyle ilgili çeşitli Osmanlı kaynaklarında karşılaşılan problemlerden biri de “bi-namaz akçesi” veya “bi-namaz teftişi” adı altında toplanan vergilerdir. Yavuz Sultan Selim Kanunnamesinde “...ve dahi bi-

¹⁵ *Üsküdar Mahkemesi, 84 Numaralı Sicil*, İstanbul 2010, s.247: Üsküdar Hasan Ağa mahallesinin imamı ve müezzini mahalle sakini Hasan için, “*namaza gelmez ve bi-namazdır*” diyerek mahkemede durumu tescil ettirmişlerdir.

¹⁶ Misalen Pazarkapı'da Karabaş mescidi imamı olan Habib Efendi'nin Akçaabad Potemya köyünde 3300 akçe gedik tımarı bulunmaktaydı, bkz. *T.Ş.S.*, nr. 1866, vr. 3b, (evâil-i Rebiyülahir 1114-25 Ağustos/4 Ekim 1702). Yıllar sonra aynı miktardaki tımarı, aynı mescidin imamı Hüseyin tasarruf etmiştir, bkz. *T.Ş.S.*, nr. 1906, vr. 83a, (4 Ramazan 1154-13 Kasım 1741). Bu tür tımar gelirlerinin yanında Trabzon'da bazı cami imamlarının maaşlarını Trabzon'un en büyük ekonomik birimi olan Trabzon İskelesi ve Tevabii Gümrük Mukataası'ndan aldıklarını görmekteyiz, bkz. Necmettin Aygün, “Dini Hizmetlerin Gerçekleşmesinde Devletin Rolü Üzerine Bazı Tespitler: Osmanlı Dönemi Doğu Karadeniz Örneği”, *OTAM*, S: 22, Ankara 2009, s. 72.

¹⁷ *T.Ş.S.*, nr. 1907, vr. 134b, (22 Receb 1156-11 Eylül 1743).

¹⁸ *Kuran-ı Kerim*, Tevbe Suresi Onsekizinci Ayet.

¹⁹ *T.Ş.S.*, nr. 1907, vr. 134b, (22 Receb 1156-11 Eylül 1743).

namazı köy ve köy mahalle be mahalle teftiş edeler, muhkem haklarından gelüb bir akçe cürm alalar" ifadesi²⁰ sonraki dönemde özellikle mühimme defterlerinde karşımıza çıkan bi-namaz akçesi toplama girişimlerinin kaynağı olmalıdır. Bu girişimlere örnek olarak mühimme defterlerine pek çok kayıt yansımıştır. Bu kayıtların genel mantığına ve muhatabına bakıldığında karşımıza daha çok kadılar çıkmaktadır. Bir hukuk adamı ve adalet dağıtıcısı olarak kadı daha sonraki dönemlerde yasaklanmasına rağmen devre çıkmış²¹ ve kaza halkından bi-namaz teftişi ve akçası adı altında nemli miktarda para toplamıştır. Bu, içerisinde namaz bulunan, haksız vergi ve para toplama işleminin imparatorluğun farklı coğrafyalarında vuku bulduğunu özellikle XVII. yüzyıl mühimme kayıtları bize göstermektedir.²²

Buradan imamlar ve cami görevlileri bahsine geçerse, görevlerini yerine getirme-getirmeme noktasında olduğu gibi görev alanlarının nerede son bulduğu gibi meselelerle de mahkeme kayıtlarının konusu olmuşlardır. Özellikle farklı iki cami imamının sorumlu oldukları mahallelerin sınırlarına dair yaşadıkları tartışmalar bunun en bariz göstergesidir. Örneğin Sultan Mehmed'in kiliseden camiye tahvil ettiği Sarmaşık mescidi imamı Ömer Efendi, Trabzon çarşısında Hacıkasım'ın bina ettiği Çarşı Camii'nin imamı Hafız Ahmed Efendi ile mahkemelik olmuşlardı. Ömer Efendi'ye göre, Çarşı Camiiyle Sarmaşık mescidinin arasında bulunan Hacı Ebubekir Camii'nden aşağı denize dek olan menziller, hanlar ve dükkânlar Sarmaşık Mescidi mahallesi dâhilindedir, dolayısıyla burada ölenlerin gasli ile defnedilmeleri Sarmaşık Mescidi imamına aittir. Oysaki Ahmed Efendi buna mani olmaktadır. Ahmed Efendi ise cevap olarak, hanlarda vaki olan ölüleri, bundan önce Çarşı Camii imamı olan Eyüb Efendi ve İbrahim Efendi'nin gasledip defnettiklerini kendisinin de bu şekilde hareket ettiğini ifade etmişti. Şahitlerin şahadeti ile bahsi geçen bölgenin Sarmaşık Mahallesi imamının tasarrufunda olduğu teyit edilmişti.²³ Cami imamlarının görev mahalli, mahalle sınırlarıyla örtüşmekteydi. Bu türlü imamların görev ve yetkilerinin sınır-

²⁰ *I. Selim Kanunnamesi*, Haz.Y.Yücel-S.Pulaha, Ankara 1995, s. 35-36.

²¹ Feridun Emecen, "Devre Çıkma", *TDVİA*, C: 9, s. 250-251. Bu suretle bi-namaz akçesi veya bi-namaz teftişi resmi belgelere göre devir sırasında zorla ikamet etme, yiyecek, yem ve hayvan talebinden başka salınan keyfi vergiler selamlık, kaftan-baha, nal baha, divan ağırlığı, çizme baha, konak akçesi, göçek akçesi, çubuk akçesi, diyet öşrü, devir akçesi, kethüdalık akçesi, ambar akçesi, deve kirası, huddam akçesi, kazık akçesi, düzenlik akçesi gibi çok çeşitli adlar taşıyan salma vergilerden biridir.

²² Uzuncaova Hasköyü kadısının namaz akçası altında toplamış olduğu vergiler için bkz. *82 Numaralı Mühimme Defteri*, Ankara 2000, hüküm no: 352(Gurre-i Zilkade 1027); Bazı kadıların devre çıkıp bi-namaz teftişi adı altında para toplamaları için bkz. *85 Numaralı Mühimme Defteri*, Ankara 2001, hüküm No: 387, (5 Zilkade 1040). Konuyla ilgili diğer örnekler yayımlanmış olan 88, 90, 91 ve 92 numaralı mühimme defterlerinde yapılacak bir taramayla rahatça bulunabilecektir. Sadece 91 numaralı mühimme defterinde konuyla ilgili 7 kayıt vardır ve tüm bu kayıtlar bölge kadılarına ait şikayetleri muhtevirdir.

²³ *T.Ş.S.*, nr. 1907, vr. 65b, (5 Receb 1156-25 Ağustos 1743).

larına dair çıkan problemler, İstanbul'a kadar aksetmiş gözükmektedir. Trabzon valisine ve kadısına gönderilen bir hükümde, Yenicuma mahallesinde Sultan Mehmed Han'ın bina eylediği camide (Yenicuma Camii) berât-ı şerif ile imam olanlara aynı mahallede ölen kişilerin gasl ve defn edilmesine izn-i şerif verilmişken aynı mahalle haricinde ihdas olunan Kâşif Kızı ve Molla Mîri Mescitlerinde imam olanlar, verilen izne mugayir, engel olup rencide edici fiiliyatta buldukları bildirilmektedir. Bu yüzden bunların müdahalesinin önlenmesi istenmektedir.²⁴ Her iki kayıta da ölülerin yıkanması ve defnedilmesi üzerinden yaşanan tartışma durumunun ekonomik yönden bir gelir kapısı olabileceğini hatırlatmaktadır. Bir diğer ifadeyle mahallesinde bir ölü vaki olduğunda imam, mevtayı yıkamakla ve defnetmekle görevlidir. Ancak muhtemelen yaptığı bu işlerden dolayı belirli bir ücret de almaktadır.²⁵

Farklı camilerin imamlarının yaşadıkları çeşitli problemlerin yanında aynı camiinin imam ve müezzininin karşıya karşıya geldikleri ve bu durumu mahkemeye yansıttıkları da görülmektedir. Debbağhane Camisi imamı İbrahim Efendi, camiye bitişik olan iki katlı evin, imam olanlara ayrılmışken, bundan önce seleflerinin ve kendisinin kırk seneden fazladır kullanımında iken aynı caminin müezzini olan Molla Ahmet'i müdahalesinden dolayı dava etmiştir. Molla Ahmet ise evin müezzinlere ait olduğunu belirtmiş, İbrahim Efendi'nin şahitleri Ortahisar hatibi ile Ayasofya imamı ise evin imamlara tahsis edildiğini ifade etmişlerdi. Böylece dava İbrahim Efendi'nin lehine son bulmuştu.²⁶

Cami görevlilerinin birbirleriyle olan problemlerinin mahkemeye yansımalarının yanında yeri geldiğinde cemaatle de mahkemelik oldukları kayıtların şahitliğinde izlenebilmektedir. Girit ahalisinden olup Trabzon'da misafir olarak ikamet eden el-Hac Mehmed, Çarşı Camii'nin müezzini Molla İbrahim'i dava ettiğinde, dava konusunu müezzin tarafından yaz günlerinde kapatılan pencereler oluşturmaktaydı. Ona göre yaz günlerinde kapatılan bu

²⁴ T.Ş.S., nr. 1882, vr. 109a, (evâsıt-ı Ramazan 1135-15/24 Haziran 1723).

²⁵ Cami imamlarının çoğunluğu ibadethanelerin bağlı olduğu vakıflardan veya kendilerine tahsis edilen diğer gelir kalemlerinden ücretlerini almaktaydılar. Öte yandan Ortahisar Sultan Mehmed Camii'nin üçüncü imamlarına, vakfedilen 250 kuruşun %15 nemesi tahsis edilmişti, bkz. T.Ş.S., nr. 1911, vr. 62a, (gurre-i Cemaziyelevvel 1158-1 Haziran 1745); Tekke Camii imamının ücreti için vakfedilen paranın nemesi hakkında bkz. T.Ş.S., nr. 1882, vr.27a(24 Rebiyülahir 1135); Mahalle imamları arasındaki bu çekişme alanına dair başka bir örnek için bkz. Kemal Beydilli, *Osmanlı'da İmamlar ve Bir İmanın Günlüğü*, İstanbul 2013, s. 19.

²⁶ T.Ş.S., nr. 1931, vr. 36b, (2 Zilhicce 1184-19 Mart 1771). Buna benzer misalleri İstanbul Kadı sicillerinde de görmek mümkündür. H. 1027 tarihinde İstanbul Aşıkpaşa mahallesindeki Hüseyin Ağa Camiinin imamı olan Emrullah Efendi ile caminin eski müezzinin oğlu arasında aynı mahalledeki imamlara meşruta olunmuş ev konusunda anlaşmazlık çıkmış ve evin imamların kullanımına ait olduğu mahkemece tasdiklenmiştir, bkz. *İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil* (H.1027/M.1618), Haz. Y. Karaca vd., İstanbul 2010, s. 237.

pencereler, namaz kılan Müslümanlara rahatsızlık vermekte (*eyyam-ı sayfda cami-i mezkurede eda-i salât eden ibadullah-ı müslimine sıklet olub*) ve pencerelerin açılması için mahkemece müezzine tembihte bulunmasını istemekteydi. Şahitlerin de durumu onaylamasıyla müezzine mahkemece pencereleri açması tembih olunmuştu. Yaz günlerinde cemaati sıkıntıya düşürecek şekilde caminin havalandırmasını yapmayan müezzin profilini bugünden dahi anlamak hayli güç olmalıdır.²⁷ Camilerde namaz ibadetinin rahatça eda edilmesine dair alınan tedbirlerin yanında kimi zaman yerel yöneticilerin emriyle düşmanla savaşıyan Osmanlı askerlerinin muzaffer olması için camilerde ve mescitlerde dua edilmesi isteği de vuku bulmaktaydı. Bunun için Trabzon kadısının bütün imamlar mahkemeye çağırılıp cemaatleriyle farz namazlardan sonra askerlere dua edilmesi istenmişti.²⁸ Ayrıca mahalle halkıyla mahalle imamının vergi toplama meselesi sebebiyle karşı karşıya geldikleri kayıtlardan anlaşılmaktadır. Çarşı mahallesi ahalisiyle mahalle imamı Hafız Ahmed Efendi'yi mahkemede buluşturan olay, toplanması gereken salyane vergisinin teslimatında yapılan usulsüzlük iddiasıydı.²⁹

İmamların bir şekilde karşı karşıya geldikleri kesimlerden birini de vakıf mütevellileri oluşturmuştur. Trabzon'un en önemli vakfı olan Hatuniye Vakfı'nın mütevelliliğini yürüten Murteza Ağa, vakfın işlerini düzgün şekilde yürütmediği için vakfın görevlileri de kendilerine ödenmesi gereken maaşları alamamışlardır. Olay o kadar ileri gitmiştir ki Hatuniye Camii'nde namaz kılınamayacak hale gelmiş, medreselerde ise insan yerine hayvanlar kalmaya başlamıştır. Bütün bu durumdan rahatsız olan Trabzon ileri gelenleri merkeze ilettikleri şikâyetlerinde durumu şu şekilde anlatmaktadırlar:

“Mütevelli Murteza Ağa kulları Pulatane'ye dâhil olduğu vakitten beri Trabzon'a gelmediğinden gayri imarete ateş yanmayıp fodula ve şorba tabh olunmayıp medrese hücreleri tullâbdan hâli hayvanat yatağı olup ve bir ferde vazifelerinden nesne verilmediğinden cami-i şerifte dahi namaz kılınmamağa az kaldığından vakf-ı mezbur katibi ve nazırı ve şeyhi kulları birkaç erbab-ı mürtezika ile Pulatane'ye varıp vazifelerini talep eylediğinde mütevelli-i mezbur kahvehanede oturup başında olan eşkıya beyninde alenen Trabzon'un uleması hakkında “onlar papazlardır, vazifeyi neyler, onlara ne vazife ve ne fodula verdiririm” deyu şütüm-ı mugalleza ile şetm ve cevri ve eziyet³⁰”

²⁷ T.Ş.S., nr. 1920, vr. 3a, (gurre-i Rebiyülevvel 1168-13 Şubat 1755).

²⁸ T.Ş.S., nr. 1903, vr. 192a, (8 Rebiyülahir 1151-26 Temmuz 1738). Tarihten de anlaşılacağı üzere vuku bulan savaş 1736-1739 Osmanlı, Rusya- Avusturya savaşlarıdır.

²⁹ T.Ş.S., nr. 1918, vr. 99a(4 Zilkade 1164).

³⁰ BOA., İE.ŞKRT., nr. 309, (16 Zilhicce 1142).

Murteza Ağa'nın kendisinden görevini yapmasını isteyen ulema hakkındaki benzetmesi çarpıcıdır, Müslüman ulemayı doğrudan başka bir dinin mensuplarına ve ileri gelenlerine benzetmek o dönemin zihin algısı açısından da önemli olmalıdır.

İmamların şiddet içeren suçlarla da karşılaştığını görebilmekteyiz. Nurullah Mescidi'nin imamı olan Mehmed Efendi, İbrahim Beşe ve arkadaşları tarafından yatsı ezanını okumaya giderken pala ile önce elindeki feneri düşürülmüş ve sol kolundan yaralanmıştır.³¹ Bu tür bireysel suçlar yanında imamların, genel eşkıyalık faaliyetlerinin ve mütegalibenin de mağdurlarından olduğunu hatırlamamız gerekir. Öyle ki bu mağduriyetin Divan-ı Hümayun'a aksettirildiğini 2 numaralı Trabzon Ahkâm Defteri'ndeki kayıttan anlıyoruz.³²

Buraya kadar verdiğimiz örnekler genellikle mahkemeye yansımış önemli problemleri ihtiva etmektedir. Elbette Osmanlı döneminde imamlar sadece dini hayat içerisinde değil toplumu ilgilendiren neredeyse tüm konularda etkin bir rol üstlenmişlerdir. Bu cümleden olarak nezir sistemi çerçevesinde halkın birbirine kefil olup defterlere kaydedildiği durumlarda imamlar da mahalle halkının tamamının kefil olarak kayıtlarda yerini almıştır.³³ Yine imparatorluğun önemli askeri amelelerinden olan kürekçi temininde imamları başrolde görebiliyoruz.³⁴ Onlar, padişah tarafından berat sahibi olarak atanmışlar, maaşlarını vakıf ya da bir gelir kalemi üzerinden almışlardır (klasik dönem için ortalama günlük 5-10 akçe).³⁵ Atamalarında kadı onayının belirleyici ve devletle halkın ilişkilerinde önemli bağlantılardan biri olduğu bugün herkesin malumudur.³⁶

İmamlar, ibadet mekânlarını korumak göreviyle mükellef olduklarından, yeri geldiğinde camilerinin konumuna ve zarar görmelerini önlemeye dair cami yakınlarındaki mahalleli ile de anlaşmazlık yaşayabilmekteydiler. Musapaşa Camii'nin imamı ve aynı zamanda evkafının mütevellisi olan Mahmud Efendi, zuemadan Hüseyin Ağa'yı kible tarafında olan sokağa

³¹ T.Ş.S., nr.1873, vr. 15a(22 Şevval 1124). Benzer şekilde Eyüp/Hüsrev Mahallesinde imam Mustafa Efendi, Mustafa b. Mehmed'i kötü işler yapması("kendi halinde olmayıp sakin olduğu menzile na-mahrem avrat getirüp şürb-i hamr ile fisk ü fücur) neticesinde uyarılmış lakin buna karşılık olarak Mustafa ikinci vaktinde İmanın sakalını yolmuş ve ona küftretmiştir(valideme ve avratıma cima lafızıyla şetm etmeğin), bkz. *Eyüb Mahkemesi 90 Numaralı Sicil (H. 1090-1091/ M. 1679-1680)*, İstanbul 2010, s. 297-298.

³² Bu kayda göre Yeni Cuma Mahallesi imamı Mahmud Efendi'nin camiye bitişik olan ev ve bahçesine aynı mahalle sakinlerinden ve "mütegalibe"den Hacıoğlu Mehmed müdahale etmektedir. *BOA.A.DVNS.AHK.TZ*, nr. 2, s. 86(Evail-i Cemaziyelahir 1179)

³³ T.Ş.S., nr. 1913, vr.25b-32b, (14 Receb 1165).

³⁴ T.Ş.S., nr. 1819, vr. 106a, (Evahir-i Rebiyülahir 973)

³⁵ Beydilli, *a.g.e.*, s. 54-55.

³⁶ Kemal Beydilli, *a.g.e.*, s. 16-17; İmamların mahalle merkezli yapmış oldukları diğer görevler için bkz. s.18 vd.; Mefail Hızlı, "Osmanlı Mahalle İmamlarının Performanslarına Dair", *Tesam Akademi Dergisi*, C: 1, 2014, s. 41-50.

nazır pencerenin önünde inşa ettiği duvardan dolayı camiinin ışığı kesildiği gerekçesiyle şikâyet etmişti.³⁷

Son olarak imamların terekelerine bakıp sosyal ve ekonomik hayatlarına dair bilgi verilecek olursa üç tereke kaydından yola çıkıldığında her üç imamın da tek eşli olduğunu görülmektedir. İmamların terekelerinde en önemli hususiyet hiç şüphesiz sahip oldukları kitaplarıdır. Misalen Pazarkapı Camii'nin imamı olan Şeyh Hüseyin Efendi'nin 36 cilt kitabı (içlerinde *Kuran-ı Kerim*, *Zeyl-i Şakayık*, *Kafiye*, *Misbah* ön plana çıkmaktadır) bulunmaktadır. Şeyh Hüseyin Efendi 587 kuruşluk tereke sahibidir ki bu ciddi bir rakamdır, buna rağmen borçlu olarak ölmüştür. Alacaklılarına bakıldığında, 16 adet alacaklının tamamına yakını Trabzon ulemasının önemli isimleridir.³⁸ Bir diğer örnekte Şirin Hatun Mahallesi imamı Hafız Mustafa Efendi'nin 39 cilt kitabı ile toplamda 255 kuruşluk terekese vardır. Kitapları arasında sarf-nahiv kitapları, feraiz hukukuna ait eserler, *Monla Cami*, *Şerh-i Dibace*, *Şafiye*, *Delail-i Hayrat*, *İhya-i Ulum* ve İslam hukukunun en önemli kaynaklarından olan *Mülteka* bulunmaktadır.³⁹ Son olarak da Yenicuma Camii imamı Mahmud Efendi, 45 cilt kitaba ve 1439 kuruşluk terekeye maliktir.⁴⁰ Yüksek değerli gayrimenkullerinin yanında sahip olduğu kitaplarına bakıldığında *İhya-i Ulum*'ü, *Kadı Beyzavi Tefsiri*'ni, *Tarikat-ı Muhammediye*'yi, *Hafız Divanı*'nı, *Envaru'l-Aşıkîn*'i görmek mümkündür. Elbette insanın sahip olduğu kitaplar onun zihin dünyasını ve düşünüşünü çözümlenmede önemli kapılar açar.⁴¹ Bu bağlamda imam, müderris ve müftü gibi ilmiye mensuplarının terekelerindeki kitaplarının karşılaştırmalı analizi hem Osmanlı entelektüel hayatını hem de dönemin ilim adamlarını yorumlamada önemli veriler sağlayacaktır.

Sonuç olarak kadı sicilleri ve diğer arşiv malzemesinin ana kaynak olarak kullanıldığı çalışma boyunca ortaya konacak ilk sonuç, bu birinci elden kaynakların Osmanlı toplum yaşantısında dinin (İslam'ın) yaşanışının ne şekilde yer bulduğuna ve din görevlilerinin ne tür meselelerle karşılaştık-

³⁷ T.Ş.S., nr. 1902, vr. 26a, (5 Receb 1149-9 Kasım 1736).

³⁸ T.Ş.S., nr. 1919, vr. 68b-69a, (Gurre-i Cemaziyelevvel 1167).

³⁹ T.Ş.S., nr. 1920, vr. 21a-b, (15 Muharrem 1168)

⁴⁰ T.Ş.S., nr. 1931, vr. 5a-b, (25 Cemaziyelevvel 1184)

⁴¹ Yeniçağ Osmanlı dünyasında kitap üzerine bkz., Christoph K. Neumann, "Üç Tarz-ı Mütalaa: Yeniçağ Osmanlı Dünyasında Kitap Okumak ve Yazmak", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S: 1, Bahar 2005, s.51-76. Bu makalede Evliya Çelebi'ye Sultan IV. Murad'ın hediye ettiği kitapların bir çoğunu, incelenen imam terekelerinde görmek mümkündür. Öte yandan Trabzon'da 1795-1846 yılları arasındaki tereke kayıtlarından yola çıkarak yaptığı araştırmasında Abdullah Saydam, genelde Osmanlı toplumunun, özde Trabzon halkının kitap sahibi olma bakımından son derece yetersiz düzeyde olduğunu ifade etmektedir, bkz. Abdullah Saydam, "Trabzon'da Halkın Kitap Sahibi Olma Düzeyi(1795-1846)", *Milli Eğitim Dergisi*, S:170, 2006, s. 187-201. Elbette Saydam'ın çalışmasıyla klasik dönem Trabzon'u üzerine kitap sahipliği açısından yapılacak bir karşılaştırma çok daha anlamlı bir resme sahip olmayı sağlar.

larına dair önemli bilgiler vermeleri keyfiyetidir. Bu cümleden olmak üzere Osmanlı tarih edebiyatı ve kronikleri üzerinden de toplumun sosyal yaşantısında dini ibadetlerin ve onların uygulayıcılarının varlığı ayrı bir çalışma konusudur. Bu çalışmada özellikle sicillerdeki çeşitli veriler, dönemin Trabzonunda özellikle namaz ibadeti mevzuunda çeşitli problemler yaşandığını, Osmanlı toplumunda önemli bir görevi bulunan imamların da çeşitli dini ya da kişisel vesilelerle mahkemenin konusu olduğunu göstermiştir.

KAYNAKLAR

Kuran-ı Kerim

1.Arşiv Kaynakları

a.Trabzon Şeriye Sicilleri

nr. 1819, 1866, 1871, 1873, 1882, 1902, 1903, 1906, 1907, 1911, 1913,1918, 1919, 1920, 1931.

b. İstanbul Şeriye Sicilleri

Üsküdar Mahkemesi, 1 Numaralı Sicil, İstanbul 2010.

Üsküdar Mahkemesi, 84 Numaralı Sicil, İstanbul 2010.

İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil, İstanbul 2010.

Eyüb Mahkemesi 90 Numaralı Sicil, İstanbul 2010.

c. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

3 Numaralı Mühimme Defteri, (966-968/1558-1560) Özet ve Transkripsiyon, Ankara 1993.

7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569) Özet-Transkripsiyon-I, Ankara 1997.

BOA. A.DVNS. MHM (Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri), nr.112.

BOA. A.DVNS. MHM, nr. 124.

BOA. A.DVNS. MHM, nr. 127.

82 Numaralı Mühimme Defteri, Ankara 2000.

85 Numaralı Mühimme Defteri, Ankara 2001.

BOA., İE.ŞKRT.(İbnülemin- Şükr ü Şikayet), nr. 309.

BOA., A.DVNS. AHK. TZ,(Divan-ı Hümayun Sicilleri, Trabzon Ahkâm Defterleri) nr. 2.

2.Kitap ve Makaleler

I. Selim Kanunnamesi, Haz. Y.Yücel-S.Pulaha, Ankara 1995.

AHMET Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C: 1, İstanbul 1309

EVLİYA Çelebi, *Seyahatname*, 2. Kitap, İstanbul 2003.

Raşid Tarihi, C: 5, İstanbul 1282.

ABOU EL-HAC, Rıfâat Ali, *Modern Devletin Doğası*, Çev. O.Özel-C.Şahin, Ankara 2000.

ARPAGUŞ, Hatice, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslam Anlayışı ve Kaynakları*, İstanbul 2015.

ARSLANTÜRK, Zeki, “Namazın Cemaatle Kılınması veya İbadetin Toplumsallaşması”, *Sosyal ve Ferdi İşlevleri Açısından Namaz ve Cami*, İstanbul 2009, s. 177-182.

AYGÜN, Necmettin, “Dini Hizmetlerin Gerçekleşmesinde Devletin Rolü Üzerine Bazı Tespitler: Osmanlı Dönemi Doğu Karadeniz Örneği”, *OTAM*, S: 22, Ankara 2009, s. 61-81.

BEYDİLLİ, Kemal *Osmanlı’da İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, İstanbul 2013.

ÇETİN, Cemal, “Osmanlı Toplumunda Mahalleden İhraç Kararları ve Tatbiki: Konya Örneği(1645-1750)”, *History Studies*, Vol.6, December 2014, s. 43-70.

DEMİR, Aydoğan, “Kanuni Sultan Süleyman’ın Terk-i Salat Edenlerle İlgili Fermanı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S: 2, İzmir 1984, s. 46-53.

EMECEN, Feridun, “Devre Çıkma”, *TDVİA*, C: 9, s. 250-251.

ERGENÇ, Özer, “Osmanlı Şehrinde Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine”, *Osmanlı Araştırmaları*, S: IV, 1984, s.68-78.

HIZLI, Mefail, “Osmanlı Mahalle İmamlarının Performanslarına Dair”, *Tesam Akademi Dergisi*, C: 1, 2014, s. 41-50.

KARAHASANOĞLU, Selim, “Osmanlı İmparatorluğu’nda 1730 İsyanına Dair Yeni Bulgular: İsyanın Organizatörlerinden Ayasofya Vaizi İspirizade Ahmed Efendi ve Terekesi”, *OTAM*, S: 24, 2010, s. 97-128.

NEUMANN, Christoph K., “Üç Tarz-ı Mütalaa: Yeniçağ Osmanlı Dünyasında Kitap Okumak ve Yazmak”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S: 1, Bahar 2005, s.51-76.

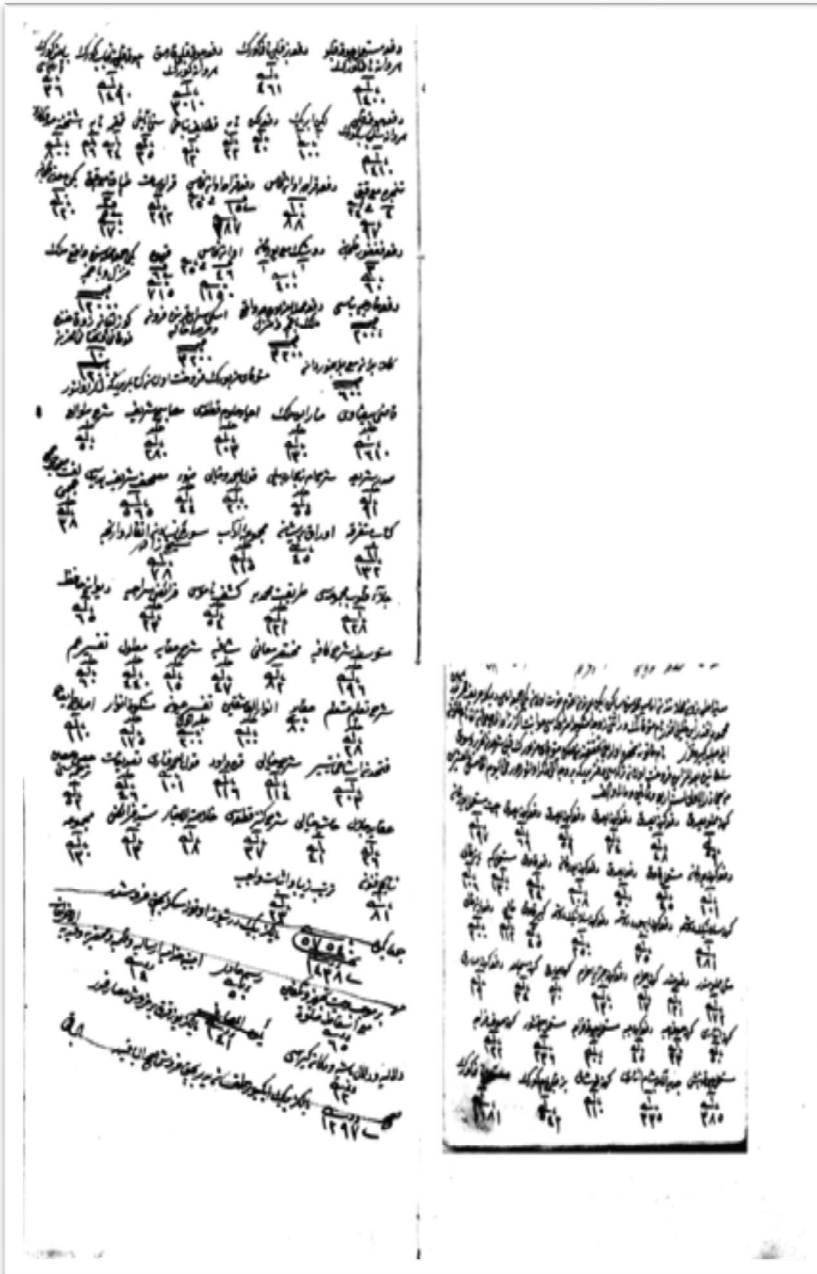
SAYDAM, Abdullah, “Trabzon’da Halkın Kitap Sahibi Olma Düzeyi(1795-1846)”, *Milli Eğitim Dergisi*, S:170, 2006, s. 187-201

TOK, Özen, “Kadı Sicilleri Işığında Osmanlı Şehrindeki Mahalleden İhraç Kararlarında Mahalle Ahalisinin Rolü(XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Kayseri Örneği)”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S: 18, 2005/1, s. 155-173.

YILDIZ, Esra, “Osmanlı Devleti’nde Namaz İle İlgili Tenbihnâmeler”, *Din ve Hayat*, S: 26, İstanbul 2015, s.65-69.

Ek 1. Pazarkapı Camii İmamı Şeyh Hüseyin Efendi'nin terekesi

Ek 2. Yenice Camii İmamı Mahmud Efendi'nin terekesi